

Christian

UDENRIGSPOLITIK

Set i lyset af de første oldenborgeres dynastipolitik

Af Troels Dahlerup

Christian IV's udenrigspolitik er i tidens løb blevet meget forskelligt vurderet af skiftende generationers historikere, om ikke af anden grund så fordi en forfatter altid vil være tilbøjelig til at anvende forklaringsmodeller, der forekommer ham selv og hans forventede læsere plausible. Følgelig har man ledt efter sammenhænge, der var acceptable ud fra præmisser, der ikke nødvendigvis spillede en afgørende rolle for 1600-tallet.

Kun ét kunne man gerne enes om: resultatet var og blev katastrofalt; men var ansvaret da især kongens, eller måtte han dele skylden med f.eks. det rigsråd, der langt fra altid var villig til at bevilge de nødvendige midler? Et nyere rehabiliteringsforsøg har koncentreret sig om »arvefjenden« Sverige, der under Gustav Adolf i denne tid gik fra sejr til sejr over russere og polakker; og som Sveriges udenrigspolitiske og militære situation således fortsat forbedredes, kunne den danske aggression specielt i Nordtyskland anskues som en art ligevægtspolitik. Dvs. at som Sverige 1621 erobrer den vigtige handelsby Riga, kunne en samtidig dansk ekspansion i Elben-området omkring Hamburg og Bremen ses som forsøg på tilsvarende at styrke den danske kongemagt og riget.

Netop i 1621 betoner Christian IV over for Nederlandenes gesandt, at han på ingen måde tilstræbte en egentlig ekspansion; hans interesser i dette område skyldtes alene, at han havde en række yngre sønner, der hverken kunne forsørges standsmæssigt i Danmark

eller i de hertugdømmer, der allerede var tilstrækkeligt opsplittede. Alt efter forskernes udgangspunkt har man enten kunnet anse dette for at være diplomatiske udflugter eller for at være sandt, i hvilket tilfælde kongen da kunne bebrejdes, at han satte sine strengt familiemæssigt funderede interesser over rigets, dvs. at dynastiets interesser blev tilgodeset på statsræsonens bekostning.

Takket være en række nyere disputatser, der alle omhandler sider af dansk udenrigspolitik fra 1536 til 1624, er det nu muligt at betragte perioden under fælles synsvinkler og undgå en rent personfikseret opfattelse, og det viser sig da straks, at netop dynastipolitikken, især i form af løsning på problemet »de yngre sønners forsørgelse«, optræder bogstaveligt talt som en *konstant*.

Men for at dette »sekundogeniturspørgsmål« kunne opstå, må *primogenituren*, førstefødselsretten, først opstå, et Europa over velkendt og ofte behandlet problem, som til gengæld længe spillede en beskeden rolle i Norden. Thi fra Erik Menveds tronbestigelse 1286 skulle der reelt gå hen ved 200 år, før en regerende konge atter havde en søn og efterfølger, nemlig Christiern I, hvis søn Hans 1483 blev dansk-norsk konge m.v. Rent faktisk havde kong Christiern nu to sønner, og Hans' yngre broder kom følgelig til at arve halvdelen af hertugdømmerne Slesvig og Holsten, hvorfor en deling iværksattes 1489, da Frederik blev myndig.

Ikke tilfreds hermed rettede hertug Frederik snart krav om arv i kongeriget (og faktisk fandtes der et vist grundlag for at hævde, at i hvert fald Norge juridisk set var et arverige); men her var undtagelsesvis en situation, hvor konge og rigsråd var ganske enige, og for at demonstrere styrken bag det kategoriske afslag indkaldtes 1494 en stænderrigsdag. Denne vedtog et af de vigtigste stykker af dansk forfatningshistorie: at Danmark var et frit og udeleligt valgrike, hvoraf fulgte, at yngre sønner ikke havde nogen som helst retsgyldige krav; en politik, som det skulle tage de mange tyske småfyrster hen ved et hundrede år at tage ved lære af.

I sidste instans lykkedes det alligevel Frederik 1523 at blive konge af Danmark-Norge (med hertugdømmerne); men da han døde 1533, efterlod han sig ikke blot talrige sønner, men også et religionsproblem, idet reformationen netop da udbredtes over store dele af Nordeuropa.

Da hans ældste søn Christian III sad sikkert på tronen, magtede han 1536 at gennemføre en luthersk reformation, og som suveræn fyrste kunne ingen hindre ham i at gøre med det rige kirkegods, hvad han ville. Tilsvarende kunne i realiteten såvel kurfyrsten af

Brandenburg som hans fyrstekolleger i Sachsen, Pommern osv. gøre det samme, vel at mærke inden for deres territoriers grænser. Men nu lå der spredt over hele Tyskland en mængde større og mindre gejstlige fyrstendømmer, idet næsten samtlige tyske biskopper (og ikke få abbeder) foruden deres rent kirkelige funktioner også havde et rigsfyrstendømme, og ikke så få af disse fyrstbiskopper kunne være mægtigere end mange af deres verdslige nabofyrster.

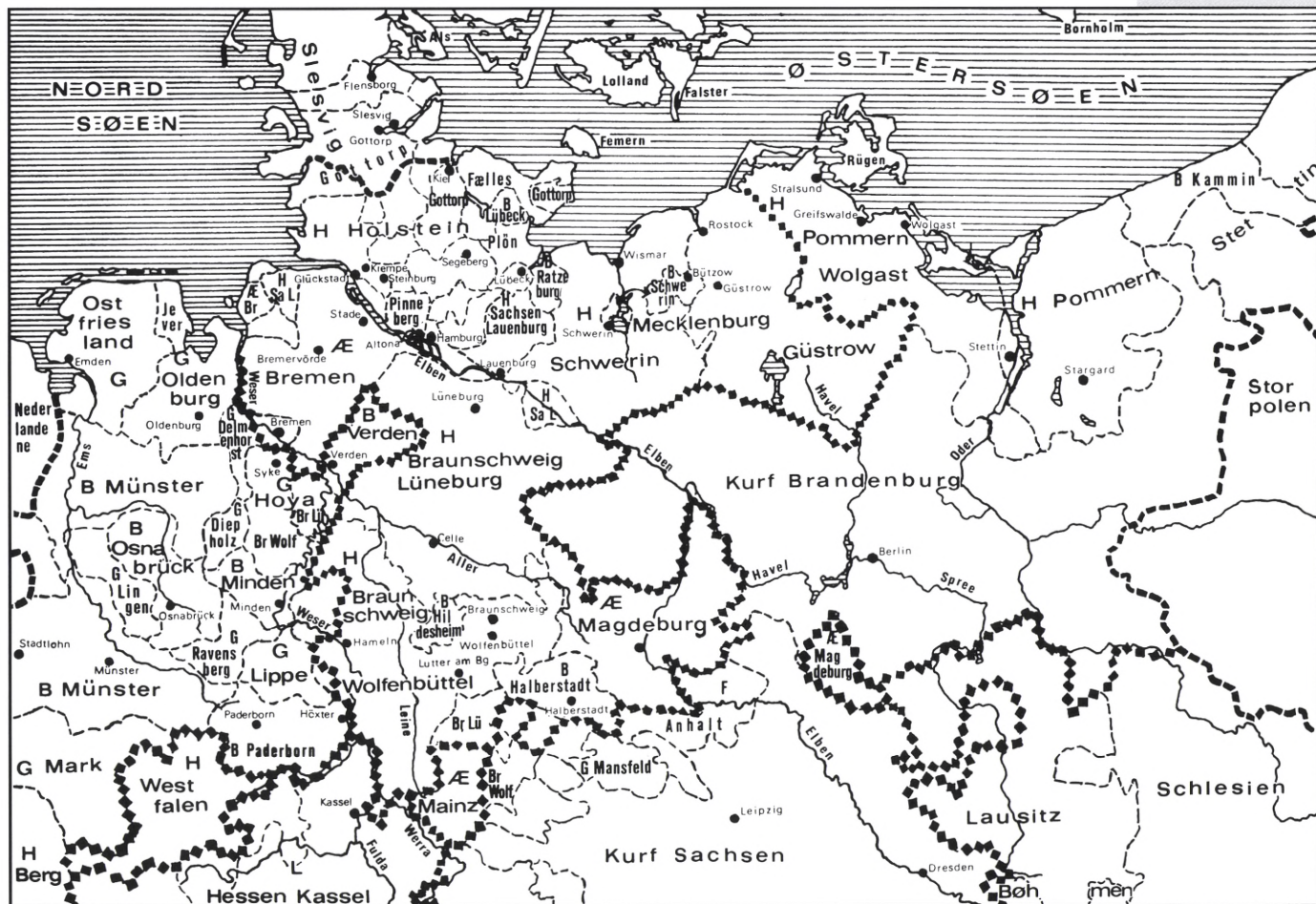
Ifølge kirkeretten skulle en sådan biskop egentlig vælges af stiftets domkapitel, og følgelig sørgede de mange små nabofyrster for at få yngre brødre eller sønner placeret som medlemmer af denne valgforsamling; dels var det ofte ganske rige embeder, dels gav det familien en gunstig udgangsposition, næste gang der skulle vælges biskop, dvs. at man gennem besættelsen af disse bispestole ofte kunne komme om ved de ellers nødvendige arvedelinger.

Og fik et mindre tysk dynasti et familiemedlem placeret som fyrstbiskop, var det skik og brug, at denne sørgede vel for sin slægt. Senere så berømte tyske fyrsteslægter som Schönborn og Metternich skylder bestemt ikke deres arvede minifyrstendømmer deres position; denne stammede fra de mange onkler, der i tidens løb erhvervede sig store gejstlige fyrstendømmer, hvor der altid fandtes rige embeder at uddele til nevøerne.

Også Nordtysklands fyrstbispedømmer berørtes med tiden af reformationen i takt med dennes udbredelse. Men det betød ikke, at man uden videre kunne lave om på Det hellige Tysk Romerske Riges statsret; reformation eller ej bevarede frem til Tredivårskrigen afslutning i Nordtyskland en række rent protestantiske rigsbispedømmer: ærkebispedømmerne Magdeburg og Bremen, bispedømmerne Verden, Halberstadt, Minden, Osnabrück, Lübeck m.fl. Ganske vist vogtede store fyrstendømmer skinsygt over, at de småbispedømmer, der lå helt inden for deres territoriers grænser, ikke kom på fremmede hænder; men tilbage blev en halv snes gejstlige fyrstendømmer, der i disse 100 år blev genstand for ivrig kappestrid mellem nabofyrsterne, og ikke mindst de talrige fyrster af Braunschweig udviste stor ihærdighed for netop at placere yngre sønner som såkaldte »bispeadministratorer«. Derved overtog disse i deres livstid fyrstbispedømmets verdslige administration (idet de som protestanter naturligvis ikke havde behov for katolsk bispevielse), og således havde slægten en søn mindre at forsørge.

Gennem sit andet ægteskab havde Frederik I forsynet Christian III med en sværm af små brødre, der med tiden skulle standsmæssigt forsørges. Ifølge 1494-erklæringen og rigsdagsbeslutningerne 1536 (der gjorde Norge til en del af det danske kongerige) havde de

Nordtyskland på Chr. IV's tid (mellem 1618 og 1625)

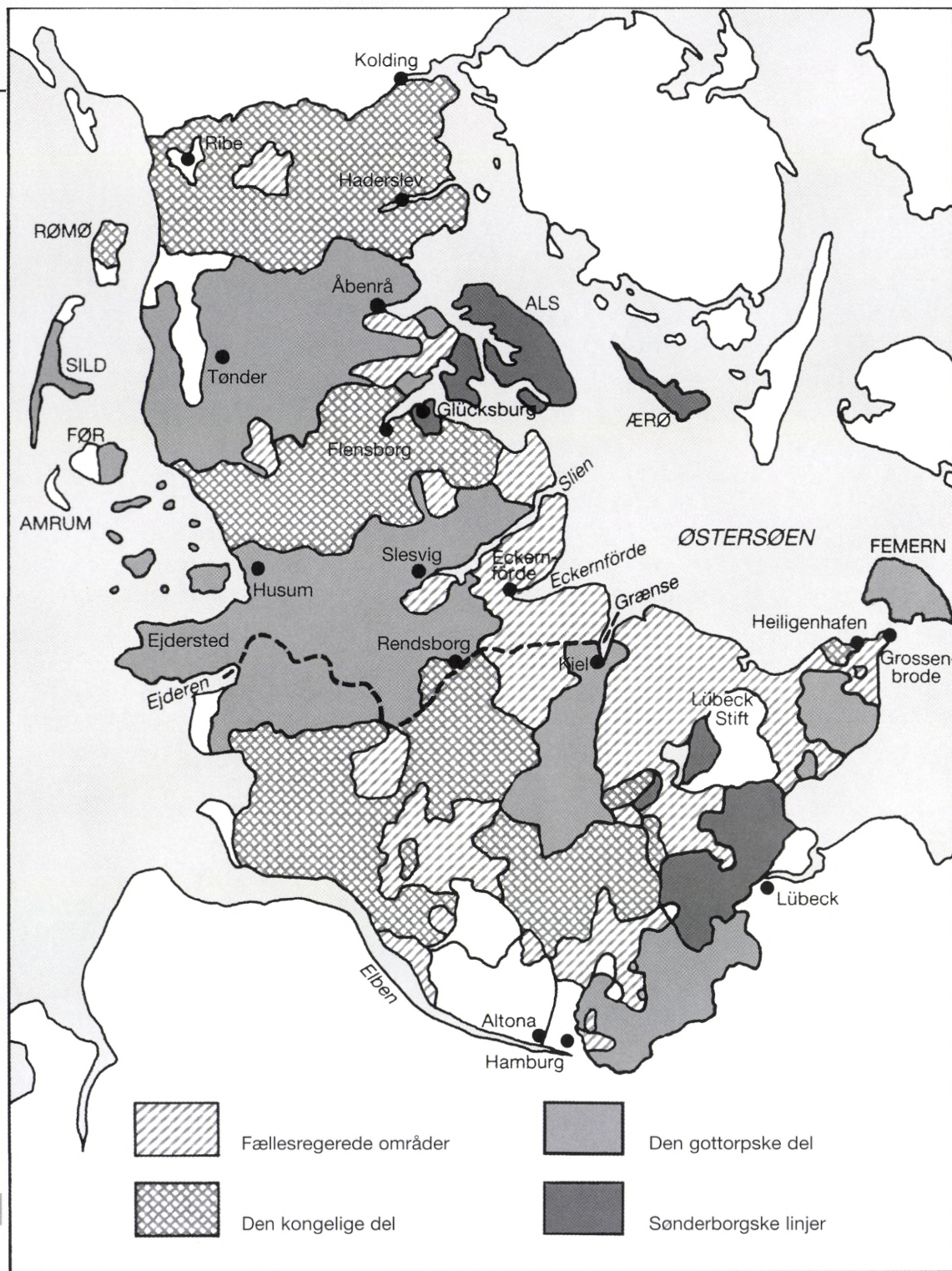
- B Bispestift
- F Fyrstendømme
- G Grevskab
- H Hertugdømme
- Kurf Kurfyrstendømme
- L Landgrevskab
- Æ Ærkebispstift
- ◆◆◆◆◆ Grænse mellem de tyske kredse. Den nedresachsiske Kreds omgives til venstre af Den Westfalske, til højre af Den øresachsiske Kreds, nederst af Den øvrerhinske Kreds. H Westfalen og Æ Mainz er enklaver fra Den nedrerhinske Kreds.
- Tysk-romersk rigsgrense
- Territorialgrænse

Som kongerne bød

Hertugdømmerne
Slesvig og Holsten
o. 1650.

ynge sønner ikke det fjerneste krav på Danmark-Norge; men ifølge tysk lensret var deres arveret i hertugdømmerne ubestridelig.

Og i 1544, da Danmark havde fået fred, havde de ældste brødre nået en sådan alder, at man måtte gøre noget. Resultatet blev, at Slesvig-Holsten deltes på kryds og tværs imellem Christian og hans to ældste brødre Hans (født 1521) og Adolf (født 1526), der fik respektive den haderslevske og den gottorpske del. Men der fandtes faktisk endnu en broder, den 1529 fødte Frederik, og givet i håb om at undgå en fuldstændig kaotisk opsplitning overlod man ham indtægterne af det gamle Slesvig bispedømme, og da dette lå nord for Ejderen, behøvede man end ikke at spørge kejseren herom.

Sandsynligvis har dette dog alene været tænkt som en rent midlertidig nødordning, idet man allerede 1543 havde følere ude for at få Frederik placeret som »koadjutor«, dvs. som designeret efterfølger af fyrstærkebispens af Bremen. Da dukker vist ret uventet loven- de muligheder op, idet bispedømmet Hildesheim 1551 blev ledigt. Ganske vist lå dette helt omgivet af de braunschweigske fyrsters lande; men måske netop derfor skulle domkapitlet meget have sig frabedt at få en gejstlig fyrste fra netop dette fyrstehus, hvorfor man foretrak den unge Frederik fra et fjernere område.

Endnu var religionsproblemerne ikke løst i Tyskland (det skete først på Augsburgerrigsdagen 1555, som alt i alt låste grænserne mellem katolske og lutherske områder af over for hinanden), og da formalia skulle være i orden, krævedes strengt taget ikke blot kejserens, men også pavens samtykke. Og nu udfolder der sig det sælsomste diplomatiske mummespil, da Gud og hvermand må have vidst, at Christian III var overbevist lutheraner.

Men takket være Speyerfreden (1544) havde kejseren og Danmark fået et venskabeligt forhold, der ikke mindst var til gavn for kejserens nederlandske undersåtter, for hvem handelen på Østersøen var af afgørende betydning. Dertil kom, at kejseren bestandigt var hårdt trængt; var det ikke tyrkerne, der truede, var det Frankrig, medens den næststørste katolske magt Bayern bestandigt befandt sig i en konkurrencesituation med habsburgerne. Ydermere havde Danmark traditionelt nære kontakter til det Sachsen, der på en gang var luthersk og kejsertro, og som derfor udgjorde en vis garanti for, at en kejservenlig politik ikke nødvendigvis betød reformationens undergang.

Hurtigt kommer Christian III og kejser Karl ind i den mest uoprigtige korrespondance angående Hildesheim-bispedømmet. Christian anbefaler varmt sin lille halvbroder Frederik, han er veluddannet og ydermere ugift (godt 21 år); thi det indgik længe i spillets regler, at disse »bispeadministratorer« fortsat skulle leve – i hvert fald officielt – i cølibat. Herom

kunne såvel katolikker som protestanter enes, da ingen af parterne var interesserede i, at en sådan fyrstbiskop forsøgte at gøre sit embede arveligt og dermed kom til at lukke af for andre nabofyrsters fremtidige muligheder for at få en yngre søn placeret her.

Og Karl V spiller smukt med på melodien: han har kun hørt godt om den unge prins, hvis (ikke nærmere specificerede) tro skal være ren og pur osv. Kort sagt, så længe stormagter kan enes, er der så at sige ingen grænser for, hvilke omsvøb og hvilken mildt sagt letsindig omgang med sandheden man kan komme ud for, idet ingen af parterne vil løbe nogen risiko for, at teologiske principspørgsmål skal kunne forstyrre det hjertelige forhold. Og sluttelig indsættes den unge Frederik ikke blot som bispeadministrator, men opnår 1554 ligefrem bispeindvielse og (1555) endog pavelig konfirmation.

Helt tilfreds var Frederik dog næppe, og fra dansk side vedbliver man at holde øje med udviklingen i det betydeligt mere værdifulde Bremen, da Frederik uventet dør 1556, og dermed er bispedømmeproblematikken foreløbigt ovre.

Men kaster man et blik på stamtavlen, konstaterer man, at i Haderslev sad Hans den Ældre, en lærd ungar, der i og for sig havde været nok så velegnet til en sådan biskopelig karriere, indtil sin sene død 1580, hvorefter hans tredjedel af hertugdømmerne deles imellem henholdsvis den kongelige og den hertugelige andel, hvorved den i århundreder bestående todeling af hertugdømmerne opstod.

Nok havde hertug Adolf efterhånden selv fået sønner; men endnu var de for små til at udgøre et aktuelt problem. Til gengæld havde Christian III et antal sønner, af hvilke den næstældste Magnus (født 1540) var ved at have en passende alder. Nok er han gået over i Danmarkshistorien som en nærmest tragikomisk skikkelse; men det er ikke givet, at han nødvendigvis var helt så umulig, som hans livs talrige fiaskoer kan give indtryk af. Det er nok så sandsynligt, at han uden egen skyld blev rodet ind i et storpolitisk spil, som Danmark ikke ville støtte ham i, og som han ikke havde nogen chance for at klare på egen hånd.

Allerede ved biskop Frederiks død 1556 sætter man en del ind på at skaffe ham det ledige Hildesheim, og dertil håbede man på i det mindste en koadjutorstilling i det Bremen, som lå så bekvemt for Danmark-Holsten. Der var efterhånden ved at udvikle sig en vis tradition og et mønster vedrørende besættelsen af disse bispeadministratorstillinger (hvor efter 1555 protestanterne nu ikke længere behøvede pavelig accept).

Visse bispedømmer lå helt inden for bestemte fyrstendømmers interessesfære; f.eks. skulle hertugerne af Pommern nok selv bestemme, hvem der skulle have Kammin stift, hertugerne af Mecklenburg, hvem der fik Ratzeburg eller Schwerin. Og hvis det trak op til

konflikt mellem kandidater, der blev støttet af hver sin fyrstegruppe, kunne der eventuelt opnås et forlig, hvorved den ældste (eller stærkest støttede) fik selve bispeadministratorstillingen imod, at taberen til gengæld blev koadjutor, dvs. blev lovet stillingen som efterfølger.

Nu sker der det ofte i Danmarkshistorien som gådefuldt betegnede, at den lille Magnus ender som fyrstbiskop af Øsel-Kurland, dvs.ovre i det Balticum, der frem til reformationen havde været en »korsfarerstat«, styret af gejstlige ridderordener. Men som Den Tyske Orden 1526 sekulariseredes, idet stormesteren Albrecht af Brandenburg gjorde sig selv til (verdslig) hertug af Preussen, var den gamle Sværdridderorden (i det nuværende Letland-Estland) endt i et håbløst kaos med stridigheder mellem ordenen, kirken, adel og byer, da netop i 1550'erne en russisk invasion skaber panik.

Kort efter bryder den Nordiske Syvårskrig ud (1563-70), og da moderne mennesker aldrig har kunnet godtage, at striden om, hvem der havde ret til at føre tre kroner i rigsvåbenet, kunne være den gyldige krigsårsag, har man formodet, at dette danske »fremstød« imod Rigabugten, samtidig med at Sverige strakte armene ud efter Revalegnen, kunne have været følt som dansk aggression imod svensk interesseområde.

Ved at se på kortet forstod forrige århundredes geopolitikere klart og tydeligt sammenhængen; der var ved at ske en dansk indkredsning af Sverige, hvilket langt bedre kunne forklare krigsudbruddet. Som denne opfattelse er præget af den tankeverden, der lå bag første verdenskrig, har den næppe større gyldighed for 1500-tallet. Ikke blot var rækken af øer fra Bornholm over Gotland til Øsel lige så nemme at erobre, som de i praksis var umulige at forsvare. Som en svensk agent 1624 rapporterer hjem, savnede disse øer alle ordentlige vinterhavne.

Hvis man i stedet kontrollerer datoerne, dukker der en nok så plausibel forklaring op. Omkring påske 1558, dvs. netop da Magnus var ved at nærme sig de 18 år, er det klart, at alle muligheder i såvel Hildesheim som Bremen er udtømt. Skulle man virkelig nok engang foretage endnu en opdeling af hertugdømmerne?

Da sætter russerne ind i Livland med plyndren og hærgen, og en forskræmt fyrstbiskop af Øsel-Kurland dukker op ved det danske hof, hvor han tilbyder at afstå sine bispedømmer til den små Magnus (naturligvis imod en rundelig »pension«).

Det er på denne baggrund umådelig vanskeligt at se den ellers altid så pacifistiske Christian III som »aggressor«, eller som en fyrste, der underordnede vitale danske interesser under snævre dynastiske hensyn. Alt i alt virker det unægtelig som, at får man ikke det,

man allerhelst vil have (Bremen, eventuelt Hildesheim), tager man beskedent imod, hvad der uden alt for meget besvær og større omkostninger viser sig, dvs. Øsel-Kurland.

I denne sammenhæng er Magnus' videre skæbne sagen uvedkommende, selv om mange af hans problemer nok skyldtes, at man fra dansk side betragtede sagen som løst, hvorfor man ikke ville kaste flere penge ud for hans skyld. Men efter hans død 1583 traf man en ordning med nabomagten Polen, hvorefter Danmark kom i besiddelse af hele Øsel mod til gengæld at afstå de biskoppelige områder på fastlandet (og således førte dynastipolitikken tilfældigvis til en udvidelse af riget, idet Øsel styredes fra Danmark frem til 1645).

Skønt Frederik II besteg tronen 1559, varede det længe, før han giftede sig (hvad enten det så skyldtes hans ungdomskærlighed eller den syvårskrig, der længe optog alle kræfter og midler), dvs. at den yngste broder Hans (født 1545) længe må have været anset for oplagt tronkandidat. Vel gør man vist helt rutinemæssigt de sædvanlige forsøg på at få ham valgt i Bremen; men 1564 overdrager hans broder ham Als og Ærø m.m. Men med Frederiks ægteskabsplaner må en varig ordning findes, og 1571 forøges Hans' sønderjyske besiddelser med Pløn i Holsten, og ved onkel Hans' (den ældres) død 1580 opnår han ligeledes en del, bl.a. Ryd kloster (dvs. Glücksburg), da Frederik og den aldrende onkel Adolf delte arven.

Vel kom Hans den yngre således i besiddelse af et helt lille fyrstendømme i hertugdømmerne. Men det meget selvstændige ridderskab nægtede konsekvent at acceptere ham som samregerende hertug på lige fod med henholdsvis den danske konge og hertugen af Holsten-Gottorp, der følgelig var ene om at bestyre hertugdømmernes fællesanliggender. Dvs. alt i alt blev han nærmest en højt privilegeret storgodsejer.

For få år siden har en fremragende forsker løst en af gåderne omkring det oldenborgske fyrstehus' mange forgreninger. Hertug Hans byggede slotte her og der, og da han døde 1622, deltes hans spredte besiddelser mellem fire sønner (hvis efterkommere igen ofte delte arven imellem sig). Mærkeligt nok fik den ældste, den 1570 fødte Christian (med tydelig opkaldelse), alene indtægterne af Ærø, hvor han levede papirløst med sin husholderske, og ved hans død 1633 deltes øen imellem de fire overlevende brødre. Intet under, at endnu andenudgaven af *Dansk Biografisk Leksikon* (1934) mente, at han utvivlsomt havde stærkt minimale åndsevner, hvorfor familien således gemte ham bort på Ærø.

Den sande forklaring turde være lige modsat: Da Frederik II blev sent gift, havde han længe ingen forsørgelsesproblemer med yngre sønner. Og fætrene i Gottorp var 1586 så heldige at få et familiemedlem placeret på det så ivrigt efterstræbte Bremen. Derfor kan

man fra dansk side tillade sig at gøre en indsats for nevøen Christian, og det gennem en indblanding ret fjernt fra Danmark, nemlig i det sydtyske bispedømme Strassburg, hvor han 1587 bliver medlem af domkapitlet. Da Elsass var religiøst stærkt opsplittet, var situationen borgerkrigsagtig, og fra 1594 optræder Christian i en halv snes år som leder af det protestantiske parti, hvilket utvivlsomt har krævet en del støtte hjemmefra.

Først da Frankrig og Habsburgerne ca. 1604 kan enes om en katolsk kompromiskandidat, var Christians og hans partis chancer omme. Han vender hjem, og når han ved faderens død 1622 må nøjes med Ærøindtægterne på livstid, skal dette nok opfattes som tegn på, at udgifterne til hans Elsass-karriere ansås for et »arveforskud«; men hertil kom, at hans »gejstlige« karriere havde hindret ham i at gøre et standsmæssigt ægteskab.

Alt i alt havde hverken Christian III eller Frederik II flere sønner, end det trods alt var muligt at skaffe passende underhold til, selv om de yngre sønner langt fra altid var helt tilfredse. Og navnlig er det et hyppigt optrædende uromoment i dansk politik, at hver ny konge præsenteres for et krav fra sin moders, enkedronningens side, at der ikke gøres nok for de små søskende; men sådanne situationer har snarest svejset den nyvalgte konge og hans rigsråd sammen i et nært samarbejde, når det gjaldt om at afvise disse ekstrakrav på den danske statskasse.

Til gengæld efterlod hertug Adolf af Gottorp en talstærk familie; med hele fire sønner må det have været ham en glæde kort før sin død 1586 at se den næst yngste søn Johan Adolf valgt som virkelig »ærkebispadministrator« i Bremen, og året efter opnåede denne ydermere det lille Lübeck stift, der med hovedstad i det østholstenske Eutin udgjorde et minifyrstedømme her. Og fra nu af gælder det, at begge stifter fremtidigt hørte med til den oldenborgske fyrsteslægts interesseområder.

På baggrund af den senere udvikling vil historikere med almenmenneskelig bagklogskab være vant til at betragte den gottorpske slægt som »landsforrædere«, roden til alt ondt i Danmarkshistorien. Men et blik på stamtavlen viser os, at der fra først af var tale om en kreds af brødre og siden af fætre, der vel kunne strides indbyrdes om arv efter onkler og tanter, men som længe normalt betragter sig som én stor familie. Og som man fra dansk side har støttet nevøen Christian i Strassburg, har man sandsynligvis set med velvilje på Johan Adolfs erhvervelse af Bremen, blandt andet fordi hovedliniens mangel på yngre sønner i lang tid bevirkede, at man selv savnede presserende problemer.

Frederik II dør 1588, medens alle hans tre sønner er umyndige, og det danske rigsråd synes at føre en traditionel ægteskabspolitik – øjensynligt uden at tage større hensyn til

Hertug Ulrik
(1578-1624).
Det Nationalhistoriske
Museum på
Frederiksborg, Hillerød.
Foto: Lennart Larsen.

enkedronningens ønsker – og gennem denne bliver Christian IV besvogret med de nordeuropæiske fyrstehuse, som han ikke allerede var beslægtet med.

Ved at opkalde sin næstældste søn Ulrik efter sin mecklenburgske svigerfader opnåede han, at denne allerede 1590 blev udpeget til koadjutor af det mecklenburgske familiebispedømme Schwerin, som han ved bedstefaderens død 1603 kom i fuld besiddelse af, da Mecklenburgerne netop da selv manglede en egnet kandidat. Men selv om man dertil lagde indtægterne af Slesvig stift, viser kilderne, at han faktisk følte sig snydt.

Da ydermere den yngste broder Hans – efter et lidt mystisk russisk mellem spil med ægteskabsplaner som led i en alliance vendt mod Sverige – 1602 lægger sig til at dø, er Oldenborgernes hovedlinie nok engang i den lykkelige situation at have ordnet forsørgelsen af de yngre sønner.

Og nok efterlod hertug Adolf af Gottorp sig et tal-

Som kongerne bød

Børneportrætter fra ca. 1615 af Christian IV's yngre sønner Frederik (III) og Ulrik. Privateje.

stærkt afkom; men de to ældste sønner (Frederik og Filip) dør så hurtigt, at Bremen-ærkebispemesteren Johan Adolf 1590 må overtage administrationen af den gottorpske andel af hertugdømmerne, og efter længere tids forhandlinger får han omsider 1596 overdraget Bremen til sin yngste broder Johan Frederik. Om end han længe beholdt administrationen af det beskedne Lübeck stift, har han følt sig så frigjort fra sine »gejstlige« forpligtelser, at han netop 1596 kunne indgå ægteskab med Christian IV's søster Augusta. Og da hans søster kort forinden havde ægtet kong Karl IX af Sverige, blev hendes søn Gustav Adolf og Christian IV således ret nært beslægtede.

Hvor nært forholdet endnu var imellem slægtens forskellige linier, ses klart af, at da Kalmarkrigen udbrød 1611, skal den forbitrede svenske konge rasende over fredsbruddet have kaldt sin dronning »du jutekone« (dvs. »danskerekælling«) og det netop fordi hun var en Gottorper; et slående vidnesbyrd om, hvor farligt det er at indlæse en senere tids begivenhedsforløb i en forudgående periodes historie.

Naturligvis skal denne familieidyl især ses på baggrund af, at Christian IV ikke blot havde fået ordnet problemerne vedrørende sine brødre, men også havde så små sønner (Christian født 1603, Frederik 1609 og Ulrik 1611), at det endnu ikke var noget presserende spørgsmål. Allerede 1611 valgtes dog den purunge Frederik til koadjutor hos sin farbroder Ulrik af Schwerin; men da han senere forsørgetes andetsteds, valgtes 1622 lillebroder Ulrik til koadjutor, hvorved han (logisk nok efter opkaldelsen) 1624 ved sin farbroders død blev bispadministrator i Schwerin, indtil Mecklenburgerne ved hans død 1633 selv var leveringsdygtige.

I denne gunstige situation ser vi den unge, strålende og stenrige Christian IV i sin manddoms fulde kraft være i stand til aktivt at engagere sig i familieinteresser og det ikke mindst på den spindeside, der aldrig bør overses. Thi som stamtavlerne mere end antyder, havde han onkler og tanter og nevøer og niecer spredt over hele Nordeuropa. Her møder vi en ofte lidt overset side ved den unge Christian IV. Med kongetitel er han ikke blot på forhånd den fornemste i hele kredsen; med Øresundstold i baggrunden og det af rigsrådet i den lange formynderskabsperiode vel administrerede rige er han faktisk stenrig, hvorfor han bestandigt kan optræde som den flinke nevø, den elskværdige fætter eller svoger, den rare onkel; ja faktisk virker det, som havde Christian »tantetække«.

Christians faster Dorothea var gift med den braunschweigske hertug Wilhelm af Celle (død 1592), og deres to yngste sønner bærer navne, som antyder opkaldelse, Christian Ludwig og Frederik, der begge søgtes forsynet med bispedømmer (henholdsvis Minden og Verden); og en datter blev gift med den halvgamle fyrst Georg Frederik af Ansbach, en meget central skikkelse i det hohenzollernske dynastis voksende anseelse.

Ikke blot havde han forenet de hohenzollernske besiddelser i Franken (Ansbach-Bayreuth), samtidig med at han som formynder for sin sindssyge slægtning regerede Østpreussen: men i Geraer Hausvertrag 1598/99 sluttede den sønneløse fyrste den førstefødselsaftale med sine brandenburgske slægtninge, der efter hans død skulle forene Brandenburg og Preussen.

I stigende grad var man over hele Nordtyskland ved at indse landsopsplitninger mellem flere sønner for et onde. I Hessen sluttedes således (med mindre held) en tilsvaren-

de ordning 1576, hvad der kan have inspireret Filip af Hessens dattersøn Johan Frederik af Holsten til 1608 at indføre en sådan huslov, som stænderne 1616 måtte acceptere.

Ved Georg Frederiks død 1603 låner Christian IV sin brandenburgske svigerfader penge, ja endog krigsskibe for derved at understøtte denne i at overtage formynderskabet i Preussen. Men samtidig har han nok også tænkt på sin kusines, fyrstens enkes, arv, der i høj grad var bundet i de kurlandske stiftsbesiddelser, som Danmark ganske vist overlod til Polen 1585, men hvor det rent konkret var Georg Frederik, der måtte lægge penge ud for den polske konge, og da Gustav Adolf så sent som 1624 ved sit livlandske felttog optrådte truende i dette område, greb Christian IV straks ind på familiens vegne.

Men også den anden linie af det braunschweigske hus (i Wolfenbüttel), der var i fortsat kappestrid med de lüneburgske slægtninge om erhvervelsen af bispedømmer, havde man nære forbindelser til, idet Christian IV's egen søster Elisabeth var gift med hertug Heinrich Julius, en lærd, litterær og noget fantastisk skikkelse; og denne gav familien talrige bryderier, indtil han 1607 simpelthen rejste hjemmefra til Prag, hvor han spillede en ikke uvæsentlig rolle hos den bestemt heller ikke helt almindelige kejser Rudolf. Følgelig var denne slægtsgrens centrale skikkelse Elisabeths svoger Filip Sigismund, der som yngre broder levede som fyrstbiskop af Osnabrück og det for Holsten så velbeliggende Verden.

Specielt søsteren Elisabeth havde det ofte besværligt med sin ægtemand, hvem Christian måtte understøtte, da han ligefrem kom i åben krig med sin hovedstad

Christian IV's søster Elisabeth (1575-1626). Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.

Braunschweig; også svogeren Jakob af England-Skotland var evindeligt i pengetrang. Og således bliver kong Christian den fødte mægler i familiestridigheder m.m.; thi han er en god mand at hente råd hos, navnlig fordi han er så nødvendig, hvis man tilfældigvis var i akut pengemangel. Og har disse slægtninge vanartede sønner, kan man forsøge at sende dem til Danmark i håb om, at de her skulle kunne lære manerer og måske også få en introduktion til det politiske liv. Og formentlig har det internationalt prægede København, hvor engelske teatertrupper regelmæssigt optrådte, og som var ved at være Nordeuropas musikcentrum, kunnet virke betydeligt mere spændende end de mange små tyske fyrstehoffer.

Alt virker således som idyl, da der i 1616 sker et totalt omsving i Christian IV's familiepolitik. At dette år virker kritisk i dansk politik, har naturligvis tidligere været iagttaget; men årsagen dertil kan fortsat diskuteres, bl.a. fordi der tænkeligt har været flere medvirkende faktorer. For eksempel dør netop nu adelsvældens sidste store kansler Christen Friis (til Borreby), den sidste af reformationskansleren Johan Friis' »elever«, som den unge kong Christian endnu havde virkelig respekt for. Efterfølgeren, der ulykkeligvis også hedder Christen Friis (til Kragerup), var en højt dannet mand, bestemt ikke uden evner, men ikke af forgængerens politiske format. Sagt på moderne dansk virker det som et skift fra en førsteminister til en – det være sig nok så effektiv – »departementschef«, idet Christian i stigende grad optræder som sin egen førsteminister.

Men der optræder nu også problemer vedrørende dynastiets interesser. Vel var Christian blevet enkemand 1612; men i nogle år optog Kalmarkrigen alle kræfter. Efter dens lykkelige afslutning kom de svenske erstatningsbetalinger (Elfsborg løsen) til at skæppe godt i kongens lånekasse, og han begynder at tænke alvorligt på sine yngre sønners fremtid, måske accentueret af, at Kirsten Munk nu dukker op i billedet. Og som god familiefader må Christian beskikke sit hus, hvorfor han 1615 ligefrem stiller sit rigsråd over for det ubehagelige spørgsmål, hvad de har tænkt sig at gøre for hans yngre sønner.

Thi den ældste søn prins Christian (»den udvalgte prins«) var allerede 1608 valgt til tronfølger i Danmark-Norge; men selv om den næstældste Frederik i 1611-12 var blevet koadjutor hos sin farbroder Ulrik i Schwerin, ansås dette øjensynligt for lige fattigt nok. Og vedrørende den nyligt (1611) fødte Ulrik havde man ikke opnået andet end et tilsagn om, at denne i sin broder Frederiks forfald måtte indtræde på koadjutorposten (hvad tilfældet da også sluttelig blev). Det er i hvert fald ganske indlysende, hvorfor netop den lille Frederik fik en så »lærd« uddannelse, da man utvivlsomt bestandigt har forestillet sig,

at han skulle gå den »gejstlige« vej, dvs. opnå administrationen i et af de mange nordtyske fyrstbispedømmer.

Da dør uventet i hurtigt tempo en række af kongens braunschweigske slægtninge, der hidtil havde siddet fast på administrationen af Halberstadt bispedømme, svogeren Heinrich Julius 1613 og to af hans sønner kort efter (Heinrich Karl 1615 og Rudolf 1616), hvorved der åbnede sig en mulighed for at få den lille Ulrik placeret her. Men trods alt var den lokale sædvane for indgroet; skønt den sidste og yngste af Braunschweigers sønner, Christian, tilsyneladende var mildt sagt ret uegnet til selv en nok så formelt »gejstlig« stilling (hans senere karriere som en af Trediveårskrigen mange lejetropførere gav ham tilnavnet »der tolle Halberstadter«), kommer han alligevel i besiddelse af embedet.

Men kong Christian har øjensynligt fået blod på tanden, og specielt hans »svipsvogter« Filip Sigismund synes forhandlingsvenlig. Gentagne gange optræder han som kongens debitor; og som Christian 1615 besøgte Braunschweig, var Filip Sigismund 1618 i København, hvor der til hans ære opførtes et til lejligheden forfattet skuespil af den produktive Niels Heldvad.

Der kan næppe være tvivl om, at man har benyttet lejligheden til at drøfte, hvem der til sin

Compenius-orglet på Frederiksborg er bygget af Heinrich Julius 1605-10. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.

tid skulle være hans efterfølger, specielt i det Verden, der lå så bekvemt for Holsten. Og det turde være karakteristisk, at når denne gren af Braunschweigerne selv var i bekneb for passende yngre sønner, ønskede de i hvert fald ikke, at de fjernere slægtninge af den med bispedømmer så velforsynede Lüneburggren skulle komme til; så hellere tænke på den elskværdige fætter Christian og hans mange sønner.

Nok så afgørende blev det, at netop i 1616 dør også den gottorpske hertug, Christians egen svoger, Johan Adolf. Thi vel havde denne 1596 afstået ærkebispedømmet Bremen til sin yngre broder Johan Frederik; men han havde klogeligt forbeholdt sig koadjutorstillingen, givetvis i håb om således at holde efterfølgerpladsen varm, således at hans eventuelle yngre sønner kunne have en fremtid her.

Det vil sige, at der fra 1616 eksisterer et problem, der i stigende grad tilspidses, om hvem der nu skulle vælges til den ledige koadjutorstilling i Bremen. For den gottorpske linie har der nu næppe været nogen tvivl, idet de fandt, at den oplagte kandidat burde være Johan Adolfs yngre søn Adolf, der da også snart valgtes til koadjutor i det forholdsvis betydningsløse Lübeck.

Det er, som om Christian IV med ét forvandles fra den altid elskværdige til »den onde onkel«. Rundt om ved de nordeuropæiske hoffer og ikke mindst i de mange domkapitler mærker man de nye signaler; Christians udgifter til »pensioner« til kapitelsmedlemmer, der velvilligst indberetter om stemninger i pågældende valgforsamlinger, vokser. Nok var der ved at danne sig visse traditioner om sædvanlige »interesssfærere«, at således hertugerne af Pommern havde førsteret til Kammin stift, Brandenburgerne til Magdeburg, Braunschweig til Halberstadt etc.; men hvor der fandtes valgmuligheder, har hverken domkapitlet som valgforsamling eller nabofyrsterne ønsket en alt for mægtig og indflydelsesrig fyrstes afkom placeret her.

Men 1618 brød Trediveårskrigen ud, og Christian IV's råd og penge kan man ikke uden videre sidde overhørig. »Der tolle Halberstadter« havde blandt andet erhvervet en plads i Bremens domkapitel, og næppe uden forbindelse med hans vedvarende pengemangel som lejetropfører »sælger« han (1619-21) embedet til Christian IV, der straks forærer det til den danske adelsmand Just Høeg, hvorved nok en stemme for danske interesser i valgforsamlingen var erhvervet.

Efter lange og seje forhandlinger falder sagerne på plads i 1621, hvor den blot 12-årige Frederik endelig og omsider vælges til koadjutor, ikke blot i onkel Filip Sigismunds Verden, men også i Johan Frederiks Bremen.

Hvor ufine metoder Christian tog i brug over for sin egen søstersøn i denne kamp om at erhverve bispedømmer, ses bl.a. af hans korrespondance med den tyske kejser, der helst til slut skulle bekræfte valgets gyldighed. For helt at diskvalificere den oplagte konkurrent svogeren Johan Adolfs søn Adolf hævdede man, at denne var calvinist, og ifølge religionsaftalerne efter de store religionskrige var det strengt taget kun katolikker og ægte lutheranere, der havde mulighed for at opnå disse bispeadministratorstillinger.

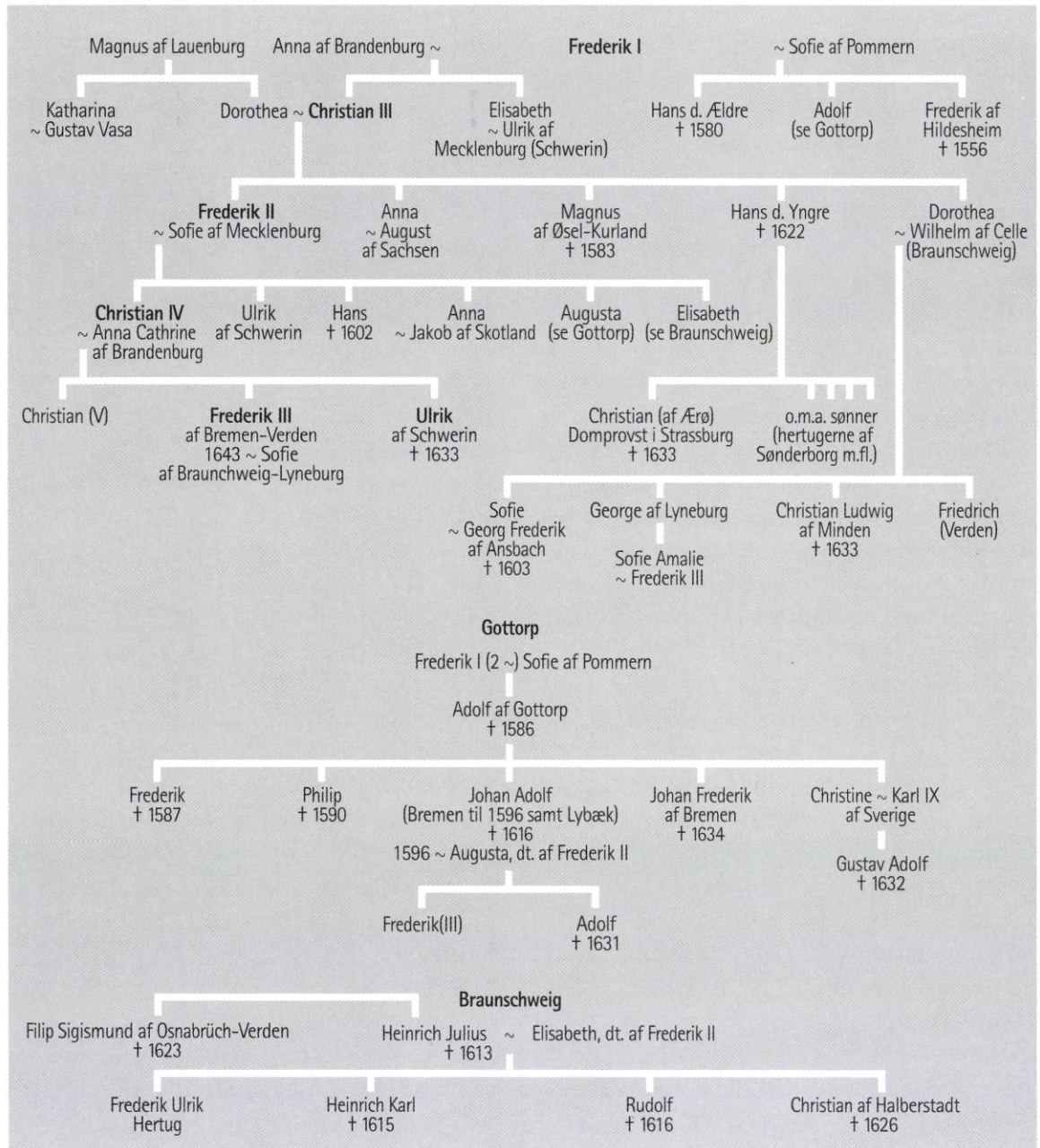
Hvor grov denne beskyldning egentlig var, ses af, at vel havde faderen Johan Adolf ganske rigtigt haft visse hældninger over imod calvinismen: men netop derfor havde Christian IV med held støttet sin søster og sluttelig opnået, at enhver indflydelse på børnenes religiøse holdning blev frataget deres fader, for at han ikke skulle kunne påvirke dem i uheldig retning.

I 1623 lægger Filip Sigismund sig til at dø, hvorefter den blot 14-årige Frederik bliver virkelig fyrstbispeadministrator i Verden, om end naturligvis med en formynderregering. Derimod må han pænt vente, til Johan Frederik dør 1634, før han kan overtage styret i Bremen, som fra nu af forenes med Verden.

Men da de svenske hære under Torstensson vælter ind over Jylland 1643, smider de simpelthen ærkebispeadministrator Frederik ud af dennes fyrstendømme, som de fortsat holder besat, indtil Den westfalske Fred 1648 ligefrem tildeler Sverige den retmæssige besiddelse. Men takket være den ældre broder Christians uventede død 1647 opnåede Frederik alligevel en passende stilling, da han 1648 valgtes til konge af Danmark.

Rent faktisk sætter Den westfalske Fred en afslutning på disse protestantiske fyrstbispedømmers historie. Dels kunne man nu legalisere en række faktiske forhold, f.eks. at Pommern også indbefattede Kammin, at Schwerin og Ratzeburg tilhørte Mecklenburg, dels kunne man ret omkostningsfrit skaffe fyrster erstatning for territoriale tab andetsteds. Specielt Brandenburg, der yderst nødtvungent måtte dele Pommern med Sverige, fik rundelige kompensationer: bispedømmerne Minden og Halberstadt, samt ærkestiftet Magdeburg (om end først når den siddende saksiske administrator døde, dvs. 1680).

Således blev alene det lille lybske bispedømme med hovedsæde i Eutin tilbage som det sidste rent protestantiske fyrstbispedømme; men selv om det konstant besattes med yngre sønner af det gottorpske hus, forsøgte den kongelige danske regering gentagne gange at stikke en kæp i hjulet ved at opstille modkandidater ved bispevalgene, om end aldrig med varigt held.

Først ved det tyske riges undergang 1803 forsvandt embedet, og den sidste indehaver kom til at arve det Oldenburg, som de gottorpske hertuger 1773 fik som erstatning for deres holstenske besiddelser. Og på denne måde kom det midt i Øst-Holsten liggende Eutin med omegn frem til 1933 administrativt til at være en del af Oldenburg, ikke af Holsten.

Naturligvis var de tidlige oldenborgske kongers politik bestemt af meget mere end af dynastiske forhold, det være sig magtbalancen med Sverige, Øresundstoldproblemer og meget andet. Men derfor bør man ikke glemme, at problemet om de yngre sønners forsørgelse var et næsten konstant problem, der indtog en ikke helt uvæsentlig rolle, accentueret af, at Danmarks stilling som valgrige bevirkede, at netop de yngre sønner aldrig kunne rejse krav på arv eller erstatning fra den danske statskasse, og i det lange løb var der grænser for, hvor mange yngre sønner hertugdømmerne kunne deles imellem.

Men er der nogen, der må bære ansvaret for det gottorpske spørgsmål i Danmarkshistorien, må det være Christian IV. Frem til 1616 konstaterer vi et ganske nært familieband imellem Oldenborgernes forskellige linier. Men som svenske hære i den kommende tid gang på gang trængte ind i Jylland, måtte de udsatte hertuger af Holsten-Gottorp sikre deres besiddelser, og det endte med, at de til slut foretrak regelmæssige alliancer med Sverige.

I hvert fald var der én gottorper, der klart og tydeligt opfattede Christian IV som hovedfjenden, den lille i 1600 fødte Adolf, der 1616-21 blev groft snydt for det ærkebispedømme Bremen, som hans farbroder ganske givet havde tiltænkt ham. Dette ses ikke mindst af, at Adolf melder sig til den kejserlige hær, hvorfor han kom i kamp, da Christian IV besluttede sig for at tage del i Trediveårskrigen. Men det førte til det uventede resultat, at da Danmark 1629 fik fred, mens nu Sverige alene fortsatte krigen med kejseren, falder Adolf 1631 i slaget ved Breitenfeld, dvs. imod sin onkel Gustav Adolf.